

stav srpskih republikanaca o stvaranju Druge republike Poljske; stav poljskih konzervativaca o stvaranju Kraljevine SHS; poseta jugoslovenskih parlamentaraca Poljskoj 1933. godine; Kongres poljsko-jugoslovenskog prijateljstva iz 1931. godine; ugovori o saradnji; iskustva poljskih studenata koji su boravili u Jugoslaviji kao i tekst poznatog poloniste Julija Benešića.

U drugoj celini su radovi koji pokrivaju period Drugog svetskog rata. Ovi naučni prilozi su mahom komparativni i upoređuju određene posebnosti koje su imale dve države i dva naroda u toku ovog perioda. Ukupno je pet takvih radova. Analizirani su i upoređeni agresije na obe zemlje; zločin u Katinskoj šumi iz perspektive dr Eduarda Miloslavića; okupacioni sistemi koji su uspostavljeni od strane nemačkog okupatora kao i odnos saveznika prema dva naroda i dve države, posebno u krajnjem periodu rata, koji je doneo mnoga politička i teritorijalna iskušenja i rešenja, a koja nisu odgovarala ni antiokupatorskom, savezničkom angažmanu ni podnetim žrtvama Poljaka i Srba-Jugoslovena.

Najveća celina ovog zbornika se tradicionalno tiče odnosa dve države i dva naroda u epohi socijalizma. Takvih radova je čak 15 u ovom izdanju. Dominiraju teme iz političke istorije dve države i dva naroda, ali i teme iz svakodnevnog života. Obraduje se i privredna saradnja; odnos države i partije prema crkvi u Poljskoj; repatrijacija Poljaka iz Jugoslavije posle Drugog svetskog rata; posete slavista; sportska saradnja; sličnosti i razlike u planiranju porodice; odjeci Drugog vatikanskog sabora u dvema zemljama; rad obaveštajnih i bezbednosnih službi prema onoj drugoj strani; međusobni bilateralni odnosi, i kao i uvek, odnosi koji ilustruju slučajevne gradova u dve države koji su bili zbratimljeni na bazi istorijskih događaja iz Drugog svetskog rata.

Na kraju zbornika su četiri rada posvećena pojedinim ličnostima koje su u određenom vremenskom kontekstu i svojom aktivnošću imali uticaj na jugoslovensko-poljske odnose u 20. veku.

Zbog pandemije virusa kovid 19 početkom marta 2020, a potom i eskalacije konflikta u Ukrajini početkom 2022. godine, stvari u Evropi i svetu su se iskomplikovale. I Poljska i Srbija su se iznenada našle pred nebrojenim iskušenjima, koja su otvorila novu stranicu njihove savremene istorije. Tradicionalni deveti skup, koji je trebalo da bude organizovan u Bidgošću krajem septembra 2022, odložen je. Neizve-

snost u koju je Evropa ušla, a sa njom i dve države i dva naroda, takođe je dovela ovaj projekat u pitanje. Ipak, nadamo se da će ova produktivna saradnja biti nastavljena na obostranu radost i korist, ukoliko ne susretima na konferencijama, a ono barem kroz publikovanje novog, zajedničkog zbornika radova.

Pawel Wawryszuk

Martin Previšić, GOLI OTOK: ISTORIJA, Beograd, Vukotić media, 2022, 639.

Beogradska izdavačka kuća „Vukotić media“ je krajem 2022. godine objavila srpsko izdanje knjige o Golom otoku, autora prof. dr Martina Previšića, vanrednog profesora na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Reč je o knjizi proistekloj iz doktorata odbranjenog pod mentorstvom prof. dr Ive Banca 2014. i objavljenoj u izdanju zagrebačke „Frakture“ 2019. godine, pod naslovom *Povijest Golog otoka*. „Vukotić media“ se, s punim pravom, odlučila da knjigu objavi u originalnom obliku, bez bilo kakvih jezičkih izmena i intervencija, dodajući na početku samo kratku „Reč izdavača“, predgovor prof. dr Predraga J. Markovića, autorov predgovor srpskom izdanju, izvestan broj fotografija, i menjajući naslov i izgled korica.

Prvo što upada u oči jeste izvanredno dobra struktura, lep stil i umešnost autora da temu predstavi lako i čitljivo. Naime, pored uvodnih zahvala, napomena i predgovora i spiska izvora i literature, skraćena, registra i beleške na kraju, knjiga ima 17 poglavlja i čak 67 potpoglavlja. To govori da je dobro strukturirana, razučena i lako čitljiva, odnosno da su problemi obrađeni kroz kratke i koncizne, jasno uobličene celine, koje lako drže pažnju čitaoca. Osim prvog i poslednjeg poglavlja koja predstavljaju neku vrstu uvoda i zaključka, odnosno stavljanje teme u širi kontekst, autor u 15 priča, logički i hronološki raspoređenih, izlaže svoju pripovest o Golom otoku i golootočanima. Polazeći od otkrivanja „ibeovaca“ i razloga zašto su tako okarakterisani, njihovog hapšenja, ispitivanja u istražnim zatvorima, suđenja i kažnjavanja, preko dolaska na Otok, opisa organizacije logora, života i tretmana u logoru, političkog prevaspitavanja, privređivanja u logoru, bolesti i smrti, kulturnih priredaba i kretanja broja zatočenika, autor dolazi do puštanja logoraša na slobodu i opisa njihovog života na slobodi, ako se to u ovom slučaju tako može

nazvati. Kao roman, ili kao film, može se reći, sa uvodom, razradom i kulminacijom i na kraju razrešenjem, odvija se ova priča, pred zapanjenim očima čitaoca, sa bezbroj upečatljivih primera i pojedinosti, često zastrašujućih, jer takva je bila i stvarnost. Pritom, pored dobrog stila, kratkih rečenica, preciznih iskaza, uvek naučnog karaktera, autor vešto koristi i iskaze intervjuisanih sagovornika, koje ređe komentariše, a češće donosi i kratkim izvodima, kojima zadržava pažnju čitaoca i slikovito ilustruje i dopunjava sadržaj arhivskih dokumenata ili iskaze iz memoarske i druge literature.

Međutim, i pored dobrog stila, lake čitljivosti i autorskog pečata, osnovni kvalitet ove knjige je veliki, ozbiljan i dugotrajan istraživački rad koji leži u njenim temeljima. O tome svedoči i činjenica da je nastajala čitavu deceniju, od pojave interesovanja za temu i intervjuisanja prvih sagovornika 2009, do objavljivanja hrvatskog izdanja 2019, kao i obimna izvorna građa i literatura koja je korišćena i kritički analizirana. Autor je posebnu pažnju posvetio sakupljanju svedočenja živih golootočana i na taj način sačuvao od zaborava sećanja poslednjih živih zatočenika ovog logora. Pritom, sakupljanju i analizi intervjuja je pristupio ozbiljno, savesno i kritički, pažljivo postavljajući pitanja, strpljivo slušajući odgovore, ali, vršeći potom strogu kritičku analizu, upoređujući ih međusobno i sa drugim vrstama izvora, čisteći ih od grešaka i preterivanja i izbegavajući brojne zamke i probleme koje nosi sa sobom korišćenje usmenih izvora u istoriografiji. Činjenica da su sačuvana poslednja svedočenja do kojih se moglo doći, autentična lična sećanja na okolnosti i doživljaje na Golom otoku i na njegove posledice u narednim decenijama, posebno onih koji se ranije nisu oglašavali i nisu ostavili pisane tragove svojih stradanja, predstavlja veliku vrednost ove knjige. Svojevrsnu vrednost nose sa sobom i slučajevi logoraša koji su odbili da govore sa istoričarem, bojeći se posle više decenija, praktično sve do smrti, policije, UDB-e, senke Golog otoka, pa i svoje sopstvene senke.

Veliki napor je uloženi na pregledanje obimne arhivske dokumentacije. Tri arhiva u dve države, nekoliko fondova, više desetina dosijea i veliki broj elaborata, popisa, pregleda, zapisnika i izveštaja Partije i UDB-e. Zahvaljujući sticaju okolnosti i otvaranju arhiva UDB-e u Republici Hrvatskoj, autor je imao sreću da među prvima čita neke od pomenutih izvora, ali i odgovornost da im ne pristupi nekritički, da

ga ne ponesu u detaljisanje, prepisivanje ili prepričavanje zapisnika sa saslušanja i izveštaja i elaborata UDB-e. Jedna od opasnosti bilo je i usvajanje specifičnog rečnika izvora i policijske i logoraške terminologije bez neophodnih razjašnjenja i komentara. Autor je uspešno izbegao ove probleme, izdvojio iz izvora najkarakterističnije delove, vršio poređenja i uopštavanja, dopunjavao suvoparne izveštaje usmenim ili pisanim svedočanstvima. Kada je u pitanju terminologija, autor je detaljno objasnio svaki karakterističan pojam iz policijskog i logoraškog žargona, predstavio njegovo poreklo, značenje i upotrebu. Tako smo dobili svojevrsni rečnik Golog otoka, sa terminima kao što su „bojkot“, „špalir“, „sobni“, „tragač“, „dvomotorac“, „preduzeće Mermer“, „iznošenje stava“, „dopuna zapisnika“, „revidiranje“, „Petrova rupa“ itd.

Autor se suočio i sa skoro 200 bibliografskih jedinica literature, delom istoriografske, neophodne za postavljanje istorijskog konteksta, ali velikim delom i memoarske i publicističke nastajale od 80-ih godina 20. veka. Sve tekstove je detaljno iščitao, uporedio i kritički analizirao, uputio na greške, odstupanja, preterivanja, senzacionalizam, nenaučne metode i ciljeve, smeštajući ih u kontekst vremena u kojem su nastajali. Takvim pristupom autor je oslobađao i svoj tekst i zaključke od mogućih grešaka i zastranjenja.

Na osnovu takve građe i takvog pristupa, Previšić je uspeo da napravi dopadljivu i čitljivu knjigu, ostajući strogo naučan, precizan, jasan, utemeljen na izvorima i njihovoj kritičkoj analizi. Njegov tekst je bez bizarnosti, bez iznošenja pojedinosti radi pojedinosti, već uvek u širem kontekstu i u cilju sklapanja šire slike i donošenja opštih zaključaka. Treba posebno istaći da autor trezveno promišlja i zaključuje, bez patetike, senzacionalizma, trudeći se da sve vreme rasuđuje hladne glave, a da ne presuđuje niti da osuđuje, što je često veoma teško u ovakvim oblastima i sa ovakvim temama. Autor uspešno izbegava i razna opšta mesta, predrasude, generalizacije, široko prihvaćene zablude i ukazuje čitaocu na njih. Recimo, upozorava nas da je široko rasprostranjen termin „topli zec“ nastao kasnije, dok je u samom logoru korišćen termin „špalir“. Ili što je još važnije, autor dosledno izbegava da čitav period postojanja logora za ibeovce 1949–1956. posmatra kao jedan celovit period i predmet, već insistira više puta u tekstu „da su svi procesi i pojave na

Golom otoku evoluirali od 1949. do 1956“, odnosno da psihička i fizička tortura nije uvek bila podjednaka, da pristup svim zatvorenicima nije bio isti, da nisu uvek korišćene iste metode, da smrtnost nije uvek bila podjednaka, itd. „Broj logoraša na Golom otoku i metode bili su u korelaciji sa zaoštavanjem odnosno smanjivanjem napetosti na vanjskopolitičkom planu“ (483), koncizno zaključuje Previšić.

Posebna vrednost knjige je smeštanje Gollog otoka u širi istorijski kontekst i posmatranje svih aspekata postojanja i rada logora u sklopu širih spoljnopolitičkih, unutrašnjopolitičkih i ideoloških procesa i okolnosti. To je bilo moguće zahvaljujući dobrom poznavanju ne samo historiografske literature o istoriji Jugoslavije, Komunističke partije i međunarodnog radničkog pokreta i hladnoratovskih međunarodnih odnosa (uglavnom novije i na engleskom jeziku), već i dobrom poznavanju ideoloških pitanja, razvoja komunističke ideologije i politike u 20. veku, istorije frakcijskih borbi među jugoslovenskim komunistima, itd. Tu se pre svega radi o kratkoj, jasnoj, preciznoj analizi jugoslovensko-sovjetskih državnih i partijskih odnosa i geneze sukoba između dve države i partije 1948, kao i spoljnopolitičkih i unutrašnjopolitičkih posledica tog sukoba, među kojima je i samo otvaranje i postojanje logora na Golom otoku. Pored toga, autor se u tekstu kreće unazad i unapred na hronološkoj lestevici, posmatra istorijske periode, događaje, pojave i procese mnogo pre izbijanja sukoba sa IB i otvaranja logora, i one koji su nastupili mnogo kasnije. U prvima nalazi uzroke raznih zbivanja na Golom otoku, a u drugima posledice, ili samo paralele, sa Golim otokom, zbivanjima na njemu i sudbinom nekih zatvorenika. Na primer, razlog surovijeg postupanja prema određenom logorašu na Golom otoku 1951. lako se nalazi u njegovoj ulozi u frakcijskim borbama u KPJ i sukobima sa Titom pre Drugog svetskog rata; a preko dokumentacije UDB-e i svedočanstava može se jasno povezati položaj pojedinaca u rukovodstvima pojedinih spoljnotrgovinskih preduzeća 60-ih godina, sa njihovom ulogom u logoru i odnosom sa UDB-om uopšte.

Na kraju treba istaći da su glavna tema ove knjige ljudi i njihova sudbina u vrtlogu istorije, ideologije i politike, njihova tragedija i patnja u logoru i posle njega, praktično do smrti. I tu je autor u pravu kada kaže da „koliko je logoraša, toliko je i povijesti Gollog otoka“ (553), dakle, svaki logoraš može napisati svoju istoriju Go-

log otoka, a može se dodati i svaki udbaša koji je tamo bio. I svako od oko 13.000 zatočenika, dakle svaki pojedinac može biti scenarista ili uzor za glavni lik romana, drame ili filma. Iako uspešno izbegava da bude emotivan, subjektivan i patetičan, Previšić ne propušta da ukaže na ljudsku dimenziju teme, patnje i stradanja, teške sudbine logoraša, na nasilje, nehuman i „dehumanizacijski“ karakter logora na Golom otoku i obračuna Partije sa ibeovcima uopšte. On naglašava da se radilo o „antistaljinističkom staljinizmu i o „stravičnom mestu“ i teži da to na razne načine dokaže i ilustruje isečcima iz intervjuva, delovima iz zapisnika, izveštaja i elaborata UDB-e. Ispisujući ovu knjigu, autor na svojevrstan način ispisuje epitaf kako svojim sagovornicima, tako i hiljadama drugih golo-otočana, posebno onima za koje niko ne zna i niko ne pominje, i čija imena su ispisana samo u UDB-inim popisima, dosijeima, izveštajima i zapisnicima saslušanja.

Autor, zaključujući knjigu, na kraju postavlja više pitanja: Vidi li se sa Gollog otoka Moskva? Šta je Goli otok nama danas? Šta Goli otok predstavlja uopšte u 20. veku, ispunjenom nasiljem, zlom, strahom, dehumanizacijom, raznim ideologijama, fanatizmima, idealima i iluzijama, zbog kojih su mnogi trpeli i mnogi platili životima? Odgovarajući na ova i druga pitanja Previšić nam daje dubok i zaokružen pogled ne samo na sukob Jugoslavije i Informbiroa i na Goli otok, već i pogled na fenomen logora, ideoloških strasti i raskola i političke represije u 20. veku uopšte. Zato knjiga predstavlja korisnu lekturu za svakog ko pokazuje bilo profesionalno, bilo lično i laičko interesovanje za ove fenomene, a s obzirom na dopadljiv stil i dobru strukturu, može se sa zadovoljstvom preporučiti širokom krugu čitalaca.

Dragomir Bondžić

Bojan Dimitrijević, ZORAN ĐINĐIĆ, Beograd, Arhipelag, 2023, 286.

O životu, delima i ideologiji dr Zorana Đinđića mnogo se govorilo i pisalo tokom prethodnih dvadeset godina. Ipak, začuđujuće su retka dela čiji su se autori u cilju donošenja zaključaka o liku i delu prvog srpskog premijera nakon demokratskih promena služili istorijskim izvorima i naučnom metodologijom. Još ređi su oni koji su o Đinđićevim političkim izazovima i odlukama raspravljali dovodeći ih